

B.

Vesnický dům

Archeologický výskum stredovekého dedinského domu na Slovensku

DUŠAN CAPLOVIC

Nové poznatky o stredovekom dedinskom dome (obydlí) a hospodárskych budovách ako aj uzavretých dvoroch stredovekých poľnohospodárov systematicky prinášajú najmä historikovia hmotnej kultúry, pričom mozaiku poznania zostavujú na základe veľmi konkrétnych zmienok v písomných prameňoch, najmä starších etnografických dokladov a pozorovaní z konca 19. stor. a začiatku 20. storočia, ale aj novších tematických vyhranených výskumov a najmä využívaním fragmentov hmotných archeologických prameňov.

Ziaľ každý výskum má svoje väčšie i menšie problémy — úskalía, najmä vtedy, ak je uskutočňovaný izolovane. Napriek týmto konštatovaniám sa pokúsime zhodnotiť doterajší prínos archeologického výskumu a teoretického bádania k poznaniu vývoja dedinského domu z 10.—15. resp. 16. storočia z územia Slovenska. V pojmosloví budeme užívať pojem obydlie — dom, pretože práve tento pojem najvýstižnejšie charakterizuje jednoduché stavby, v ktorých žila väčšina dedinského obyvateľstva a charakterizovali ich jednoduché pôdorysné členenia, najmä včasnom a vrcholnom stredoveku. Výsledky archeologického výskumu, čiastočne odkryté a preskúmané dedinské sídliská z 10.—15./16. stáročia poskytli dostatok údajov o tvaroch, a rozmeroch v niektorých prípadoch aj o vnútorných dispozíciách rôznych sídelných jám, zemnic, polozemnic a nadzemných jednopriestorových a neskôr viacpriestorových obydlí.

V súvislosti s obsahovým zameraním tohto príspevku sa nebudeme zaoberať bývaním v šiatroch, ktoré je známe z južných oblastí Uhorska a teda ho predpokladáme — i keď preto nemáme jednoznačné archeologické doklady — aj v južnejších oblastiach Slovenska v 10.—11. storočí (spôsob života kočovných etník, sezónne bývanie v lete a na jeseň, chov dobytky a pastierstva). Historické a archeologické pramene o tomto spôsobe bývania zhrnuli I. Szabó (1969, 26—28) a A. Habovštiak (1985, 86, 88—89).

Jednopriestorové obydlie so zachovalým ohniskom a pecou je najstaršou geneticky zachovalou formou ľudového domu. Svojim dispozičným riešením je teda tradičným pokračovateľom starších slovanských domov. Tieto polozemnice v prevažnej miere štvorcového prípadne obdĺžnikového pôdorysu mali kolovú resp. zrubovú nadzemnú konštrukciu. Považujeme za nesprávne používať pojem „tvar maďarského domu“ (Szabó I. 1969, 29) a skôr sa prikláňame k pojmu M. Ivan Balassu (1985, 46) „zahĺbené domy v arpádovskom období“, pretože práve na území južnejšie od horského pásma Karpát — sloviensko (slovensko)-maďarského dedinského prostredia — je veľmi ťažko určiť etnickú príslušnosť obyvateľov zahĺbených obydlí.

Významové dôležitejšie je pre nás poznatok o genetickej zviazanosti zahĺbených obydlí (v ich vývoji), ktoré sa podarilo preskúmať na lokalite v Mužli-Čenkov, v polohe Vilamkert (Kuzma 1973). Doteraz bolo preskú-

maných a vedecky zhodnotených — interpretovaných 60 obydlí — zemnic a polozemnic, z ktorých väčšina bola vybavená kamennými pieckami. Osobitnú pozornosť si zaslúži jedinečná nálezová situácia, ktorá názorne prezentuje viacfázovosť osídlenia a to v prípade superpozície troch obydlí (obydlie 215 porušovalo v západnom rohu obydlie 216, ktoré zase mierne zasahovalo do južného rohu stavby 197). Medzi existenciou jednotlivých obydlí neexistovali výraznejšie časové rozdiely, jednotlivé obydlia sú datované do konca 9. až na začiatok 11. storočia (Kuzma-Salkovský 1984, 133) a osídlenie celej lokality sa rámcovo datuje do 9.—prvej pol. 12. storočia.

Preskúmané typy obydlí — jednoduchých domov — vytvorili dostatočnú predstavu o ich takmer štvorcových pôdorysoch s kolmo zahĺbenými až mierne zašikmenými stenami a s rovnou podlahou. V rohoch sa nachádzali kamenné pece vybudované z nasucho kladených kameňov, situované prevažne v severnom, východnom resp. severovýchodnom rohu obydlia. V okolí — niekedy v tesnej blízkosti týchto jednopriestorových obydlí, domov sa nachádzali zásobné jamy — obilnice. Na tejto lokalite sa taktiež nezistili stopy po kolových jamách z opornej konštrukcie nadzemných častí obydlí — len v dvoch prípadoch a to v netypickej polohe. Na základe týchto skutočností sa domnievame, že na ďalších lokalitách, kde sa nezistili stopy po kolových jamách, boli nadzemné časti obydlí vybudované zrubovou technikou — bez nosných stĺpov.

V súčasnom období slovenská archeológia disponuje dostatkom empirického materiálu, ktorý umožňuje si vytvoriť predstavu o charaktere jednopriestorových obydlí — jednoduchých domov — datovaných do 10.—13. storočia. Žiaľ, len ojedinelé môže prispieť k poznaniu charakteru jeho nadzemnej konštrukcie.

Zahĺbené obydlia mali prevažne štvorcový resp. štvorcu blízky, prípadne obdĺžnikový pôdorys. V rohoch obydlí — domov sa nachádzali kamenné piecky umiestené prevažne oproti vchodu, no často sa stretávame aj s hlinenými kupolovitými pieckami zapustenými do steny zahĺbeného obydlia. Tento typ pecí, ktorý do Karpatskej kotliny priniesli nové neslovanské etnika sa už v priebehu 10. storočia a najmä v 11. storočí stal nadetnickým fenoménom. Najčastejšie sa vyskytujú v obydliach so zachovalými stopami po kolovej konštrukcii (s výpletom a hlinou obmazaných nadzemných častí). Ako neskôr poukážeme ich výskyt je častý aj v oblastiach mimo dosah novoprišlého maďarského etnika — severnejšie od hranice slovensko-maďarského dedinského prostredia, napr. na Spiši alebo mladšie dvojpriestorové obydlie v Nitrianskej Blatnici malo vo svojej blízkosti odkrytú veľkú pec okrúhleho pôdorysu s dnom, stenami a s hlinenou kupolou (Ruttikay 1978, 214).

V súvislosti s interpretáciou týchto typov obydlí — domov s hlinenými kupolovitými pieckami vypustenými do steny zahĺbených obydlí je potrebné poznamenať, že ich výskyt je najčastejší v južnejších oblastiach (najmä na dnešnom území juhozápadného Slovenska). Prevažne sú datované do 10.—11. storočia a iste ich užívalo aj staršie — pôvodné slovanské—slovienske obyvateľstvo. Podobne nemožno zahĺbené obydlia s kamennými pieckami jednoznačne prisudzovať len slovienskemu-slovenskému obyvateľstvu — na túto skutočnosť posledne upozornil A. Habovštiak (1985, 100). Výskyt týchto typov pecí v obydliach poznáme napríklad z lokality Mužla-Cenkov, kde sa v jednom prípade (Kuzma 1983, 18) v západnej stene obydlia č. 100 nachádzalo zúžené ústie kupolovitej pece, v Stúrove-Obidská pusta (Ožďáni 1985, 183), kde bol tento typ pece v obydlí v kombinácii s kamenným krbom vybudovaným z drobných lomových kameňov a zvyškov žarnovov umiesteným v protíľahom

nároží polozemnice, v preskúmanej polozemnici z Cataja v polohe Nad ko-rytom (Ožďáni 1979, 487), v Nitre-Párovské háje (za informáciu ďakujem M. Ruttkayovi — výskum 1986), kde sa v južnej stene zahĺbeného jedno-priestorového obydliá taktiež zistili zvyšky po hlinenej kupolovitej pece, ktorá vybiehala mimo obvodové steny a na mnohých ďalších lokalitách. Obydliá z Mužle-Cenkova, Stúrova-Obidskej pusty a Cataja sú datované do 10.—11. storočia, zahĺbená polozemnica — obydlie v Nitre-Párovských hájoch do 12.—13. storočia.

V niektorých prípadoch môžeme v interiéri týchto jednopriestorových obydlií — domov sledovať úpravu podlahy, ktorá bola vymazávaná resp. udu-pávaná a tak v priebehu jeho existencie „systematicky“ upravovaná napr. v Kamenine (Nevizánsky 1982, 64), v Chlabe (Hanuliak-Zábojník 1982, 45). Vstup do obydliá — vchod bol zistený u mnohých zahĺbených obydlií a tam kde sa ho nepodarilo lokalizovať sa zväčša predpokladá oproti vykurovaciemu zariadeniu (Balassa 1985, 52—54), čo však nemuselo byť vždy pravidlom. Vchody, ktoré sa zistili v priebehu archeologických výskumov označujeme pomocným termínom (pojmom) — jazykovitý vchodový výklenok, ktorý zo-šíkmené klesal do vlastnej obytnej časti. Stopy po schodíkoch sme doteraz nezistili. Takéto vchody do zahĺbených obydlií poznáme z Mužle-Čenkova a to v spomínanom prípade obydliá 100 (Kuzma-Ožďáni-Hanuliak 1983, 145), z Kamenina (Nevizánsky 1982, 64), z Nitry-Sindolky (Chropovský 1976, 115), z Voderadov-Slovenskej Novej Vsi (Mináč 1980, 212), z Bieloviec (Fusek 1986, 84). Podobne interpretujeme aj výklenky vchody do obydlií, ktoré poznáme z východného Slovenska z lokality Prešov-Nižná Sebastová (Budinský-Krička, 1970, 169), zo Šarišských Michaľan (Siška-Hajnalová 1983, 303), ale aj zo Svi-nke a to v prípade obydliá 1/76 (Čaplovič 1983, 363, ob. 2 : 4). Tieto interpre-tované vchody boli prekryté ľahkou konštrukciou ako o tom svedčia stopy po koloch (kolové jámy) v Kamenine (Nevizánsky 1982, 64) a v Prešove-Nižná Sebastová (Budinský-Krička 1970, 169). Podobne sa interpretujú takéto ja-zykové vchodovité výklenky aj na lokalite Kardoskút-Hatablak, kde bol v za-hĺbenom obydlií vchod oproti pece, pričom vedúci výskumu uvažuje o scho-doch, ktoré se však už nezachovali (Méri 1964, 10). O vchodoch do obydlií sa uvažuje oproti vykurovaciemu zariadeniu napr. na lokalite Kisfalud (Fodor 1976, 371) a Tiszaeszlár-Bashalmom (Kovalovszki 1980, 31) na dnešnom území Maďarska. Väčšina týchto obydlií s tzv. jazykovitými vchodovými výklen-kam z územia stredovekého feudálneho Uhorska je datovaná do 10.—12. storočia a i v tomto prípade považujeme tieto typy obydlií za nadetnický fenomén. Budovanie týchto vchodov do obydlií — jednoduchých jednopriestorových domov bolo ovplyvnené charakterom pôdorysnej dispozície a stavebno-kon-štrukčných detailov nadzemných častí, ako aj prirodzenou ochranou vyplýva-júcou z udržiavania tepla v interiéri domov, najmä v nepriaznivých ročných klimatických podmienkach. V súvislosti s tým chceme poukázať na nesprávne zovšeobecňovanie ojedinelých resp. zvláštnych poznatkov z výskumu zahĺbeného obydliá Kamenine (Nevizánsky 1982, 63—64) datovaného do 10.—11. storočia, kde autor správy z výskumu vysvetľuje objavenie deštrukcie kamennej piecky (nesprávne uvádza termín kozub) z lámaného kameňa štvorcového pôdorysu vedľa vchodu do obydliá s potrebou vytvorenia tepelnej bariéry a to hneď pri predpokladaných „dverách“. Umiestnenie vykurovacieho zariadenia zväčša nachádzame, tak ako sme už uviedli, oproti vchodu, čo v podstate súvisí s cir-kuláciou vzduchu, ktorý vytváral prirodzenú tepelnú bariéru v obydlií — v jed-nopriestorovom dome.

Ako sme už uviedli najmenšie poznatky máme o nadzemných častiach

obydlí — domov. Kolové jámy, ktoré boli zväčša umiestnené v strede kratších stien mohli niesť ľahkú kolovú resp. stĺpovú konštrukciu, dovoľujú uvažovať o sochovej konštrukcii krovu, ktorá bola aj na základe etnografických pozorovaní a ikonografických prameňov rozšírená v panónsko-podunajskej oblasti. Koly niesli slemená dvojspádovej (sedlovej) strechy, ktorá sa u zemníc opierala o zem a u polozemnic o nadzemné steny (Habovštiak 1985, 81). O sústavnej úprave nadzemných častí, najmä konštrukcie krovu, jej spevňovania svedčí napr. zistená nálezová situácia v obydlí na sídlisku vo Vodera-doch-Slovenskej Novej Vsi, kde bola uprostred osi zistených kolových jám položená tehla, ktorá slúžila k podpore ďalšieho nosného (pomocného) kolu (Mináč 1980, 212). Podobnú funkciu mali aj koly (stopy po kolových jamách) v strede obydlí v Chotíne III, Komjaticiach, Koši. Domnievame sa, že ich nemožno jednoznačne interpretovať, ako dôkaz o priestorovom členení obydlia (Habovštiak 1985, 83).

Technika budovania nadzemných častí obydlí (stien?) výpletom a to tak v horizontálnej ako aj vertikálnej väzbe si vyžadovala kolovú, stĺpovú konštrukciu. Doklady takto budovaného obydlia — jednoduchého domu, jeho nadzemných častí (stien?) máme napríklad z výskumu obydlia 1/83 v obci Zemlín. Stopy po kolových jamách teda nesvedčia len o častých úpravách stien obydlí (tieto však nie je možné úplne vylúčiť vzhľadom k častému podmáčaniu), ale aj o systéme budovania konštrukčne ľahkých nadzemných častí. Takéto typy výpletu stien z prútia, obmazaného hlinou sa nachádzali aj v neskoršom období (v neskorom stredoveku, na začiatku novoveku) najmä v oblastiach s častými záplavami (Mjartan 1970, 94; Horváth 1981, 42). Tieto techniky budovania nadzemných častí obydlí — jednoduchých domov neboli typické len pre prechodné typy obydlia, ale aj pre obydlia už trvalejšie usadených roľníkov. Možno zhodne so S. Mruškovičom (1975, 26) hovoriť o dvoch technikách: o stĺpovej konštrukcii s pletenými stenami a rámovej konštrukcii s pletenými stenami. Z územia Slovenska (10.—13. stor.) nepoznáme zahĺbené obydlie-dom s kolovou konštrukciou, ktoré by bolo z vnútra vyložené doskami ako z lokality v Ostrihome-ul. Sándor Lovy a nachádzalo sa v superpozícii s datovaným mladším ohniskom z 13. storočia (Balassa 1985, 55) resp. z lokality Székelykeresztúr, kde jedno väčšie zahĺbené obydlie malo nad úrovňou z časti zachovalé steny, ktoré sa opierali o hrady, pričom vo zvyškoch stien sa nedali zistiť stopy po výplete drevnej hmoty a kolov — spevňovacieho prvku nadzemnej časti (Benkô 1984, 31). Tieto obydlia sú rámcové datované do 12.—13. storočia.

Paralelne s výskytom týchto typov obydlí sa používala tradičná zrubová technika budovania stredovekých domov dedinskej usadlosti, najmä v severnejších častiach Karpatskej kotliny feudálneho Uhorska, kde bol dostatok kvalitného rovného ihličnatého porastu. Ich výskyt — ako to dokazujú mnohé písomné stredoveké pramene z Uhorska (Szabó 1969, 33—35) — bol i v južnejších oblastiach, čo bolo dôkazom rozvoja transportu, splavovania drevnej hmoty po vodných tokoch zo severnejších oblastí (z územia dnešného Slovenska). Kde bol nedostatok ihličnatého porastu sa používala aj overená technika vypletených stien do stĺpa, predovšetkým z listnatých drevín. Napriek tomu, že priame archeologické dôkazy postrádame, je potrebné už i v tomto období (12.—13. stor.) počítať — i keď ojedinelé — s budovaním hlinených stavieb, ktorých steny boli spevňované stĺpmi vo vnútri obvodových stien vybudovaných technikou nabíjania hlíny medzi dosky v šírke obvodových stien. Z konca 14. storočia o tom svedčia už aj zachovalé písomné pramene (Habovštiak 1985, 95). Iste sa už v tomto období, ale najmä v 15.-16. storočí začína čoraz častejšie

uplatňovať aj dokonalejšia stavebná technika budovania domov z hlinených válkov (bližšie sa touto technikou zaoberá M. Hanuliak v jednom z príspevkov tohto zborníka).

Aj v severnejšie položených oblastiach v období 12.-prvej pol. 13. storočia napr. na Spiši prevládajú obydlia — jednopriestorové polozemnice s podlahou zapustenou do podlažia od 40—130 cm s vnútornou plochou od 14 do 22 m² napr. Veľký Slavkov-Obec, Pavľany-Krigov (6/82), Spišská Nová Ves-ul. Sovietskej armády (1, 10, 13, 14 a 26/82), ul. Sovietskej armády-sídlisko Východ (1/80), Levoča-Vojenské cvičisko a na mnohých ďalších. V polozemniciach sa pod úrovňou podlahy nachádzala len jama s ohniskom alebo pecou napr. Hrabušice-Pod Zelenou horou (42/85), Spišská Nová Ves-Nižný Levočský potok (8, 10/82) a Pavľany-Krigov (4/81, 8, 10 a 18/83). Zo Spiša z tohto obdobia nepoznáme ani jedno obydlie s celou zachovalou podlahou na úrovni vtedajšieho terénu, v ktorom by bolo ohnisko alebo pec a to buď na úrovni podlahy alebo do podlahy zahĺbené. Obsiahlejšie sa touto problematikou zaoberajú D. Caplovič-F. Javorský v samostatnej štúdii (1989).

V priebehu 11. a najmä v 12. storočí môžeme pozorovať určité zmeny v charaktere obydlií a to najmä v blízkosti sa formujúcich nových feudálnych hospodársko-správnych centier politickej moci uherských panovníkov. Začali sa budovať aj nadzemné obydlia a to jednopriestorové obydlie s kamennou podmurovkou, na ktorej sa nachádzala z najväčšou pravdepodobnosťou zrubová konštrukcia, ako napr. na Devíne (Plachá-Hlavicová-Keller 1975, 83), v podhradskej osade v Bratislave-Kapitulská 18 (Baxa 1983, 47), alebo v Nitrianskej Blatnici (Ruttkay 1981, 257). Popri týchto typoch obydlií existovali v blízkosti týchto centier aj jednoduché zahĺbené štvorcové obydlia (polozemnice) napr. polozemnica so zuhoTnatenou z časti zachovalou vnútornou konštrukciou v Bratislave na Kapitulskej — parcela 431 (Baxa 1984, 37—38) alebo najnovšie nálezy zahĺbeného obydlií z výskumu A. Vallášeka v podhradskej osade pri kostole sv. Mikuláša v Bratislave (nepublikované — výskum z roku 1986). Spomínané jednopriestorové nadzemné obydlia s kamennou podmurovkou prevažne datované do 11.—12. storočia (Devín, Bratislava) môžeme skôr pričleniť sídliskám v blízkosti starších, ale už zaniknutých alebo existujúcich resp. formujúcich sa hospodársko-spoločenských centier a preto nie sú až tak typické pre poznanie vývoje obydlií — domu v stredovekom dedinskom prostredí a to v severnejších oblastiach feudálneho Uhorska.

Najstaršie doklady pôdorysného členenia domu v dedinskom stredovekom prostredí máme z 12. storočia z lokality Nitrianska Blatnica, kde bola k nadzemnej zrubovej stavbe pribudovaná malá miestnosť so žarnovovým mlynom (Ruttkay 1978, 214). Tento dvojpriestorový objekt — obydlie bolo teda postavené na úrovni vtedajšieho terénu, malo zrubovú nadzemnú konštrukciu a dlážku vyštetovanú menšími kameňmi. Podobné dispozičné riešenie — tenzoraz však zahĺbeného obydlií (5,20 X 4,70) datovaného do 12.—13. storočia poznáme z lokality Székelykeresztúr, kde v jednom väčšom zahĺbenom obydlií a to v jeho južnej časti oddelili menšiu časť (2 X 1,20), ktorú vedúci výskumu z hľadiska funkčného interpretoval ako komoru (Benkô 1984, 31). S určitou rezervou — ako dvojpriestorové — interpretujeme odkryté polozemnice (obj. 10 a 14/80) z lokality v Spišskej Novej Vsi-ul. Sovietskej armády a námestia, ktoré sú predbežne datované do 12. až prvej pol. 13. storočia.

Popri týchto nových prvkoch v pôdorysne — dispozičnom členení domov — obydlií aj naďalej prevládali jednopriestorové obydlia napr. v Nitrianskej Blatnici boli zasekané do skalného podlažia tzv. poloskalice datované do 10.—12. storočia. Zahĺbený štvoruholníkový príbytok mal vodorovnú dlážku

z tenkej vrstvy ubitej hlíny v hĺbke 40—100 cm pod úroveň pôvodného terénu, pričom 30—65 cm bolo vysekaných do skalného podlažia (Ruttikay 1977, 247). Typ jednopriestorového zahĺbeného obydlia sa udržiaval veľmi dlho. Najmä na sklonku neskorého stredoveku a počiatku novoveku napr. v 16. stor. na Gemeri, boli takéto typy obydľí taktiež dokladom prehlbujúcej sa sociálnej nerovnosti — boli obydľami chudobných želiarov (Mjartan 1973, 388—389).

V priebehu a najmä koncom 14. storočia možno pozorovať vo vývoji dedinského (ľudového) domu nielen stopy po pôdorysnom členení, ale aj určité prvky vertikálneho členenia a to vo vývoji pivničnej chodby resp. spirálovité točených chodieb, ktoré sa zistili v priebehu výskumu v Chľabe (Hanuliak 1982, 103—111), kde do stien troch objektov boli 15—20 cm zahĺbené priehlbne oválneho tvaru používané ako pivničný priestor na odkladanie potravín. Do pol. 14.—15. stor. boli z tejto lokality datované zahĺbené súčasti obydľí hospodárskeho charakteru — podpivničené chodby, vinné pivnice, pričom nadzemná časť bola v centrálnych častiach podchytená kolovou nosnou konštrukciou a prekrytá dvojspádovou strechou (Hanuliak-Zábojník 1982, 45—46).

Už od rozhrania 13.—14. stor. sa objavujú aj v severnejšie položených oblastiach jedno až viacpriestorové domy s kamennou podmurouvkou (Spišský Hrušov-Miloj, Nemešany-Zálužany, Pavľany-Krigov). O vnútornej dispozícii týchto nadzemných obydľí — domov so zrubovou konštrukciou zo 14.—15. stor. máme najlepšie poznatky z výskumu zaniknutej stredovekej výšinej dediny Krigov, v katastri obce Pavľany na Spiši (Caplovič-Javorský 1932, 1983, 1984). Z nížinného prostredia — na južnom Slovensku — bol preskúmaný trojpriestorový dom v Chľabe (Hanuliak 1982, 110, Hanuliak-Zábojník 1982, 48) datovaný do druhej štvrtiny 16. storočia, z ktorého sa zachoval žľabovitý základ a ktorý dovoľuje uvažovať o možnosti, že nadzemná časť bola vybudovaná v kombinácii dreva a hlinených váľkov (bližšie pozri štúdiu M. Hanuliaka v tomto zborníku).

Výsledky archeologického výskumu zaniknutej stredovekej výšinej dediny Krigov na Spiši nás už dnes oprávňujú vysloviť oveľa presnejšie poznatky o dispozičnom vývoji stredovekého dedinského domu v tejto oblasti v priebehu od druhej polovice 13.—15. storočia. Nemožno však ani tieto poznatky jednoznačne zovšeobecňovať.

Jednopriestorový dom 7/82 mal obdĺžnikový pôdorys, na juhozápadnej stene bol vstup, oproti ktorému bolo takmer v prostriedku ohnisko mierne oválneho pôdorysu, na juhozápadnej stene bol vstup, oproti ktorému bolo takmer v prostriedku ohnisko mierne oválneho pôdorysu z časti zapustené do hlinenej podlahy. Pri protihľej stene bola kamenná pec. Ďalším jednopriestorovým domom, z ktorého sa neskôr vyvinul trojpriestorový dom v pôdorysnej dispozícii s ďalšími prístavkami, bol dom, ktorý mal zachovalý základový múr viazaný hlinou až do výšky 0,50 m a v jeho severozápadnom rohu sa zachoval základ hlinenej kupolovitej pece. V priebehu 14. storočia sa uskutočnila aj na tejto lokalite prestavba domov vo viacpriestorové obydlia. Domy mali kamenné podmurovky, ktoré ich chránili pred vlhkosťou. Pôvodný terén sa neupravoval, tak ako o tom svedčia i neskoršie etnografické pozorovania v blízkych obciach Repáče a Torysky (Holubář 1953—1954, 193). Zdvihol sa len kamenný základ do roviny pod zrubovú konštrukciu. Na tejto lokalite bol komplexne preskúmaný jeden dvojpriestorový dom a jeden viacpriestorový dom (trojpriestorový s prístavkom). O dispozičnom členení dvojpriestorového domu máme najlepšie poznatky z výskumu domu 5/82 s kamennou podmurouvkou taktiež viazanou hlinou a s predpokladanou zrubovou konštrukciou

stien. Dve miestnosti mali približne štvorcový pôdorys. Vchod do domu bol z väčšej západnej miestnosti, v interiéri ktorej sa nachádzal v severovýchodnom rohu základ hlinenej pece, ktorej spodok bol vymazaný hlinou, pod ktorou bola vrstva na plocho poukladaných kameňov. Pec bola zahĺbená 10 cm pod úroveň podlahy. V druhej miestnosti bola pec, ktorá sa používala aj na sušenie ovocia a taktiež bola situovaná pod úroveň podlahy. Z kruhového čiastočne prekrytého ohniska bolo teplo odvádzané do murovaného kanálu lomeného do pravého uhla, ktorý na konci (dymovod?) prechádzal do komína, pravdepodobne volne vyvedeného pod strechu zo šindľov. Pred dvojpriestorovým obydľím sa nachádzali dva prístavky a to — povedľa pozdĺžnej steny domu. Súčasťou domových dispozícií, uzavretých usadlostí (v tvare „U“) boli studne, v ktorých sa našli časti stĺpov so žliabkom na osadenie dosák do rámovej konštrukcie stien. Takto sme získali doklady o kombinácii rámovej (vybudovanie prístavku) a zrubovej konštrukcie (steny domov). V studniach sa taktiež našli zachovalé šindle, ktoré pochádzali z prístreškov nad studnami, ale iste slúžili aj na prekrytie strešnej konštrukcie domov. Trámy boli otesané, rohy zrubových stien previazané viacerými spôsobmi, štipky rámovej konštrukcie stien mali dôkladne vypracované žliabky na osadenie dosák s hrúbkou 8—10 cm, pričom rámová konštrukcia bola v spojoch spevňovaná drevenými klinmi a strechy boli pokryté drevenými šindľami (Čaplovič-Javorský 1989, v tlači). Domy, ktoré boli stavané na voľnom priestranstve, boli situované tak, aby sa využili najvýhodnejšie terénne podmienky. Ich orientácia bola dlhšou stenou na juh so vstupným otvorom do jednotlivých domov usadlostí. Ak novobudovaný dom nahradzoval staršie existujúce obydlie a teda bol vybudovaný na mieste staršej stavby, orientácia domu už bola prispôbená existujúcim komunikačným vzťahom v uzavretom hospodárskom dvore. Charakteristické pôdorysy jednotlivých usadlostí vo tvare „U“ s uzavretým dvorom prístupným dvoma brámkami, v ktorom sa nachádzala obytná budova, stodola, kôlna, sýpka, chliev, studňa a hnojisko poznáme aj z obcí Vyšné a Nižné Repáše a Torysky, kde sa v polovici nášho storočia uskutočnil etnografický výskum (Bouček 1953—1954, 118). Doterajšie výsledky archeologického výskumu zaniknutej výšinnej dediny Krigov v katastri obce Pavlány — najmä jej poslednej vývojovej fázy domovej dispozície a príľahlých dvorov (15. storočie) — svedčia, že tieto typy usadlostí boli už v tomto období viacmenej vyformované a tak sa udržali v okolitom dedinskom prostredí až do súčasnosti.

Výsledky archeologických výskumov zaniknutých dedinských domov potvrdili, že práve 13.—14. storočie bolo rozhodujúcim vo vývoji stálych pôdorysných foriem domu a to nielen v južnejších (Balassa 1985, 73—79), ale aj v severnejších oblastiach stredovekého Uhorska. Teda nielen spomínané a z časti preskúmané lokality na Spiši (Spišský Hrušov-Miloj, Nemešany-Zalužany, Pavlány-Krigov), ale aj na Gemeri napr. lokalita Gortva-Bizovo, kde boli jednotlivé typy obydľí datované od 13.—17. storočia (Drenko 1981, 57—59, 1983, 81—82; Habovštiak 1985, 93), ako aj na dnešnom území Maďarska a to najmä na zaniknutej dedine Sarvaly (Holl-Parádi 1982), kde boli preskúmané nadzemné viacpriestorové obydľia — domy s kamennou podmurovkou a zrubovou konštrukciou, samostatné pivnice, hospodárske budovy a dielňa datované do 14.—15. storočia, svedčia, o významných zmenách vo vývoji dedinského domu, na ktorý mali rozhodujúci vplyv najmä hospodársko-spoločenské pomery, ale aj zvyšujúca sa úroveň poľnohospodárskej výroby, ako aj samotný vnútorný vývoj tak ako na túto skutočnosť posledne poukázal A. Habovštiak (1985, 100).

Skúmanie vývoja stredovekého dedinského domu, jeho pôdorysnej a ak to situácia v teréne dovolila aj vertikálnej dispozície nie je možné ohraničiť časové a ani striktné územne, tak ako sme sa pokúsili predložiť v tomto príspevku. Sme si plne vedomí, že vzťahy je potrebné sledovať nielen v rámci mnohonárodnostnej spoločnosti stredovekého Uhorska a interetnických vzťahov na tomto území v stredoveku, ale aj vo vzťahu k susedným oblastiam a uskutočňujúcich sa interakcií. Žiada si to aj širší chronologický záber (horizontálny) a to nielen do obdobia neskorého stredoveku, ale aj prvých storočí novoveku. Teda 15. storočie nechápeme ako dáky výraznejší predel vo vývoji dedinskej architektúry, i keď niektoré lokálne varianty môžu tento prvok vyzdvihnúť, napriek tomu ho však nie je možné chápať ako všeobecne platný jav. Môžeme zhodne s J. Mart'anom (1973, 389) konštatovať, že v tomto období popri značnom rozvoji ľudového domu a jeho vnútorného vybavenia (trojpriestorového komorového domu) existovali ešte jednoduché jednopriestorové zemnice a polozemnice (pitvorce), ktoré užívali sociálne slabšie vrstvy.

Cesty využitá písomných-archívnych prameňov a výsledkov národopisných výskumov ako aj teoretického bádania, ktorými je možné získať ďalšie nové a tak prehĺbiť doterajšie poznatky o vývoji ľudového domu z územia Slovenska už z obdobia neskorého stredoveku, ukázali v posledných rokoch mnohé štúdie a príspevky napr. S. Mruškoviča (1975, 20—84), P. Horvátha (1981, 38—53) a S. Kovačevičovej (1981, 61—79).

Ďalšie možnosti vidíme v rozšírení našich poznatkov pri výskume mikroregiónov a to nielen z archeologického hľadiska, ktoré môžu hlbšie objasniť podiel v stredoveku žijúcich etník na formovaní a premenách jednotlivých typov domov a prípadne ich odraz vo vývoji mladších (novovekých) stavebných typov dedinských domov. Túto úlohu na Slovensku by iste pomohla vyriešiť skutočná interdisciplinárna spolupráca najmä archeológov a etnografov, ale aj historikov — medievistov (medievalistov), ktorá bola dohodnutá na seminári o interdisciplinárnej spolupráci AÚ SAV v Nitre a Národopisného ústavu SAV v Bratislave ešte v roku 1977. Ziaľ ku konkretizácii ďalšej spolupráce sa nepristúpilo v dohodnutom rozsahu a to napríklad aj pri stanovenejších cieľoch v prehĺbení našich poznatkov o stredovekom ľudovom dome a celých uzavretých usadlostiach. I keď metódy archeologického výskumu stredovekého domu sú časové náročnejšie oproti výskumom ľudových domov etnografmi, napriek tomu, že pri interpretácii archeológovia nemôžu narábať s takým bohatým empirickým materiálom ako etnografi, domnievame sa, že spoločnými prístupmi (v tomto prípade archeológov a etnografov) — posunutím objektu výskumu archeológov bližšie k súčasnosti a naopak u etnografov viac do minulosti (paleoetnografia) — možno nájsť hraničné body, na ktorých by bolo možné i tieto problémy riešiť interdisciplinárne a tak vytvoriť aj komplexnejší obraz o genéze dedinského (ľudového) domu na území Slovenska. V súčasnosti postrádame v našej odbornej spisbe aspoň také prehľadné práce o dedinskom dome, ako napríklad v Maďarsku (Balassa 1985), alebo v Poľsku (Tloczek 1985).

Doterajšie výsledky archeologického výskumu aj napriek spomenutým problémom dokázali a to najmä pri výskume domovej dispozície a stavebných technik, že sa v stredoveku prijímali staršie overené postupy (stavebné tradície a typy domov), ktoré boli formované a tak overené už dlhé stáročia. Výsledky archeologického výskumu — i keď ich aj naďalej považujeme za značne torzovité — v mnohom pomohli prehodnotiť staršie a vedecky nepodložené hypotézy, ktoré v minulosti (a v niektorých prácach našich susedov aj naďalej) preceňovali — preceňujú pri štúdiu vývoja stredovekého dedinského domu na

území Slovenska cudzie vplyvy (najmä franské, nemecké a maďarské) a tak pôvodnému slovanskému (slovienskemu-síovenskému) domu popierali resp. ešte popierajú akúkoľvek nielen etnickú špecifickosť, ale najmä jeho výrazný podiel na dispozičnom vývoji stredovekého dedinského domu na území feudálneho Uhorska.

Literatúra

- Balassa Ivan, M., 1985: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba.
- Baxa, P. 1983: Výskum v historickom jadre Bratislavy. In: AVANS v roku 1982. Nitra, 47—49.
- Baxa, P. 1984: Výskum v historickom jadre Bratislavy. In: AVANS v roku 1983. Nitra, 37—38.
- Benkő, E. 1984: Székelykeresztúri kályhacsempék. 15—17 század. Bukarest.
- Bouček, V. 1953—1954: Příspěvek k charakteristice hmotné kultury vesnici Vyšné a Nižné Repáše a Torysky. Věci a lidé 5, 117—166.
- Budinský-Krička, V. 1970: Príspevok k poznaniu včasnostredovekej dediny na východnom Slovensku. SIA 18. Nitra, 167—188.
- Caplovič, D. 1983: Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku. SIA 31. Nitra, 357—413.
- Caplovič, D.—Javorský, Fr. 1982: Záchranný výskum zaniknutej stredovekej dediny Krigov. In: AVANS v roku 1981. Nitra, 66—69.
- Caplovič, D.—Javorský, Fr. 1983: Archeologický výskum profánnej stredovekej architektúry v Pavlanoch. In: AVANS v roku 1982. Nitra, 70—72.
- Caplovič, D.—Javorský, Fr. 1984: Pokračovanie výskumu zaniknutej stredovekej dediny Krigov pri Pavlanoch. In: AVANS v roku 1983. Nitra, 65—66.
- Caplovič, D.—Javorský, Fr. 1989: Najnovšie poznatky o vývoji stredovekého dedinského domu na Spiši. In: Nové obrazy 31. Prešov—Košice, v tlači.
- Drenko, Z. 1981: Zaniknutá stredoveká dedina Bizovo. In: AVANS v roku 1980. Nitra, 57—59.
- Drenko, Z. 1983: Zaniknutá stredoveká dedina Bizovo. In: AVANS v roku 1982. Nitra, 81—82.
- Fodor, I. 1976: Vorbericht über die Ausgrabung am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs—Kisfalud. Acta Archaeologica Hungarica. Budapest, 371—382.
- Fusek, G. 1986: Záchranný výskum v Bielovciach. In: AVANS v roku 1985. Nitra, 83—85.
- Habovštiak, A. 1985: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.
- Hanuliak, M. 1982: Stredoveké hospodárske objekty z výskumu v Chlabe. In: AH 7. Brno, 103—111.
- Hanuliak, M.—Zábojník, J. 1982: Výsledky archeologického výskumu v Chlabe. In: Castrum Novum 1. Nové Zámky, 43—62.
- Holl, I.—Parádi, N. 1982: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Archeologici Hungariae. Budapest.
- Holubář, V. 1953—1954: Ludové stavitelstvo v Repášoch a Toryskách. Věci a lidé 5, 185—219.
- Horváth, P. 1981: Historické pramene k dejinám ľudovej architektúry. In: Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích. Brno, 38—50.
- Chropovský, B. 1976: Výskum laténskej, veľkomoravskej a včasnostredovekej osady v Nitře na Šindolke. In: AVANS v roku 1975. Nitra, 113—117.
- Kovačevičová, S. 1981: Stavebný materiál, technika, konštrukcia stien a krovu obydlia na Slovensku. In: Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích. Brno, 61—79.
- Kovalovszki, J. 1980: Telepiilésátások Tiszaeszlár-Bashalmon (Bronzkor, III.—IV. és XI.—XIII. század). Budapest.
- Kuzma, I. 1983: Prehľad výsledkov výskumu v Mužle-Cenkove za roky 1980—1982. In: Castrum Novum 2. Nové Zámky, 13—35.
- Kuzma, I.—Ožd'áni, O.—Hanuliak, M. 1983: Tretia sezóna výskumu v Mužle-Cenkove. In: AVANS v roku 1982. Nitra, 143—147.
- Kuzma, I.—Salkovský, P. 1984: Štvrtá sezóna výskumu v Mužle-Cenkove. In: AVANS v roku 1983. Nitra, 131—135.

- Méri, I. 1964: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti füzetek II. Budapest.
- Mináč, V. 1980: Zaniknutá stredoveká osada v Slovenskej Novej Vsi-Zelenči. In: AH 5. Brno—Tábor, 209—215.
- Mjartan, J. 1970: Váľkový dom v Kútňikoch na Žitnom ostrove. In: Zborník SNM 64, Etnografia 11. Martin, 93—103.
- Mjartan, J. 1973: Historické doklady k výskumu ľudového staviteľstva. SN 21, 383—392.
- Mruškovič, S. 1975: Stavebné tradície v ľudovej kultúre Záhoria vo vzťahu k susedným etnickým oblastiam (stavebný materiál a techniky jeho použitia). In: Zborník SNM 69, Etnografia 16. Martin, 20—84.
- Nevizánsky, G. 1982: Príbytky s jazykovitým vchodovým výklenkom v Kamenine. In: Castrum Novum I. Nové Zámky, 63—75.
- Ožďáni, O. 1979: Dialnica vydáva ďalšie tajomstvo. Krásy Slovenska 56, č. 11, 484—487.
- Ožďáni, O. 1985: Výsledky záchranného výskumu v Štúrove v Obidskej puste. In: AVANS v roku 1984. Nitra, 182—184.
- Plachá, V.—Hlavicová, J.—Keller, I. 1975: Predbežné výsledky archeologického výskumu Devína v roku 1974. In: AVANS v roku 1974. Nitra, 82—84.
- Ruttkay, A. 1977: Výskum zaniknutého včasnostredovekého sídliska, architektúry a pohrebiska pri Nitrianskej Blatnici v r. 1976. In: AVANS v roku 1976. Nitra, 243—251.
- Ruttkay, A. 1978: Výsledky ďalšej etapy výskumu v Nitrianskej Blatnici. In: AVANS v roku 1977. Nitra, 211—217.
- Ruttkay, A. 1981: Správa o výskume v Nitrianskej Blatnici v roku 1980. In: AVANS v roku 1980. Nitra, 256—260.
- Szabó, I. 1969: A kozépkori magyar falu. Budapest.
- Šiška, S.—Hajnalová, E. 1983: Stredoveké obydlie a depot semien konopy siatej zo Sárišských Michalian. In: Studijné zvesti AU SAV 20. Nitra, 303—317.
- Tloczek, J. 1985: Dom mieszkalny na polskiej wsi. Warszawa.

Zusammenfassung

Die archäologische Untersuchung des mittelalterlichen ländlichen Hauses der Slowakei

Die Übersichtsstudie verallgemeinert die neuesten Erkenntnisse auf Grund der Ergebnisse archäologischer Untersuchungen des mittelalterlichen ländlichen Hauses auf dem Gebiet der Slowakei im 10.—15./16. Jahrhundert. Der Verfasser widmet in seiner Studie dem Wohnen in den sogenannten Erdgruben keine Aufmerksamkeit, für die in der Slowakei (10.—11. Jahrhundert) eindeutige archäologische Belege fehlen. Seine Hauptaufmerksamkeit gilt der einräumigen Behausung (10.—13. Jahrhundert), für die hinreichendes empirisches Untersuchungsmaterial, vor allem aus der südwestlichen Slowakei zur Verfügung steht. Dabei macht der Verfasser auf die unrichtige Verwendung dieses Begriffs in der ungarischen Fachschrift „Die Form des ungarischen Hauses“ (Szabó 1969, 29) aufmerksam und neigt — eher dem charakteristischen Begriff zu, den beispielsweise M. Iván Balassa (1985, 46) verwendete: „eingetieft Häuser im Arpadischen Zeitalter“.

Auf die Untersuchungsergebnisse beispielsweise in Mužle-Čenkov (Kuzma 1983) gestützt, verweist die Studie auf den genetischen Zusammenhang der in das 9. bis in die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts datierten eingetieften Behausungen. Dann wird die Tatsache betont, daß die Tönernen, in die Wände dieser Behausungen eingelassenen Kuppelöfen, die neue nichtslawische Ethnika in das Karpatenbecken gebracht hatten, bereits im Laufe des 10. und besonders im 11. Jahrhundert zu einem überethnischen Phänomen geworden sind, ähnlich wie die traditionellen Behausungen mit steinernen Öfen. Diese Schlüsse interpretiert der Verfasser aus den Forschungsergebnissen in der südwestlichen Slowakei, aber auch in nördlicheren Gebieten, wie in der Zips. Auch befaßt er sich mit der Interpretation der Eintritte in die Behausungen, die meist gegenüber dem Ofen lagen und im archäologischen Schrifttum mit dem Hilfsbegriff „zungenförmige Eingangsnische“ bezeichnet werden (Mužla-Cenkov, Kamenín, Nitra-Sindolka, Voderady-Slovenská Nová Ves, Bielevec, Prešov-Nižná Sebastová, Sárišské Michaľany, Svinica), wobei manche von ihnen von einer leichten Konstruktion bedeckt waren (Kamenín, Prešov-Nižná Še-

baštová). Der überwiegende Großteil dieser Behausungen mit der sogenannten zungenförmigen Eingangsnische wird auf dem Gebiet des ehemaligen Ungarn in das 10.—12. Jahrhundert datiert. Nur am Rand berührt werden die oberirdischen Teile der einfachen einräumigen, eingetieften Wohnobjekte, für die man bisher hinreichende archäologische Erkenntnisse vermißt und alle Schlüsse nach ikonographischen, stückhaften zeitgenössischen schriftlichen Erwähnungen und eventuellen jüngeren ethnographischen Parallelen zu ziehen pflegt.

Im folgenden Teil der Studie analysiert der Autor neue Erkenntnisse aus archäologischen Untersuchungen in der Zips (Velký Slavkov, Pavlany-Krigov, Spišská Nová Ves, Levoča, Hrabušice), wo einräumige Halbgruben-Behausungen untersucht und in das 12. bis in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts datiert wurden.

Besondere Aufmerksamkeit widmet der Verfasser den ältesten Belegen der Grundrißgliederung der Häuser im mittelalterlichen ländlichen Milieu, die aus dem 12. Jahrhundert erfaßt wurde (Nitrianska Blatnica), und mit bestimmten Vorbehalten auch bei Halbgruben-Behausungen aus Spišská Nová Ves (vor Entstehung des Stadtganzen), die in das 12. bis in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts verlegt werden. Im Laufe und besonders gegen Ende des 14. Jahrhunderts erkennt man in der Entwicklung des ländlichen (volkstümlichen) Hauses bestimmte Anzeichen einer vertikalen Gliederung — Biergänge (Weinkeller an der Lokalität in Chlaba, wo diese Wirtschaftsteile der Behausung in die Mitte des 14.—bis in das 15. Jahrhundert datiert wurden).

Schon an der Wende des 13.—14. Jahrhunderts begannen auch in nördlicher gelegenen Gebieten oberirdisch erbaute, ein- bis mehrräumige Häuser mit steinernen Untermauerungen zu erscheinen (Spišský Hrušov-Miloj, Nemešany-Zalužany, Pavlany-Krigov). Umfassender charakterisiert der Autor die neuen Erkenntnisse über die Innendisposition der oberirdischen Behausungen — Häuser mit Blockwerkkonstruktion aus dem 14.—15. Jahrhundert nach den neuesten Ergebnissen der archäologischen Untersuchung der abgekommenen mittelalterlichen Höhensiedlung Krigov, im Kataster der Gemeinde Pavlány in der Zips. Er analysiert die Untersuchungsergebnisse eines einräumigen, zweiräumigen und mehrräumigen (drei Räume mit Zubauten) Hauses und ganzer geschlossener Gehöfte (Wirtschaftsobjekte, Schuppen, Brunnen u. a.). Charakteristische „U“-förmige Grundrisse mit geschlossenem Hof hatten sich bereits im Laufe des 15. Jahrhunderts ausgeformt und blieben im ländlichen Milieu bis in die Gegenwart erhalten, wovon die Ergebnisse ethnographischer Erkundungen sprechen.

Zum Abschluß der zusammenfassenden Studie konstatiert der Autor, daß die Beziehungen in der Entwicklung der Hausdisposition auf dem Gebiet der Slowakei nicht nur im Rahmen der multinationalen Gesellschaft des mittelalterlichen Ungarn und der interethnischen Beziehungen auf diesem Gebiet im Mittelalter, sondern auch im Blick auf die Nachbargebiete und die sich formenden Wechselwirkungen zu verfolgen sind. In chronologischer Hinsicht sollte man das 15. Jahrhunderts weiterhin für keinen markanten Wendepunkt in der Entwicklung der ländlichen Architektur halten, obwohl manche lokale Varianten zu dieser Ansicht verfolgen könnten, die man aber nicht als allgemein gültiges Phänomen ansehen darf.

Weitere Vertiefungen des Studiums dieser Problematik erfordern eine intensivere Zusammenarbeit, vor allem mit Ethnographen und Historikern — Mediävisten, und dies im Rahmen konkreter interdisziplinärer Zusammenarbeit. Die bisherigen Ergebnisse der archäologischen Forschung haben jedoch trotz der erwähnten Problematik die Bedeutung des ursprünglichen slawischen Hauses (der slowakischen Bevölkerung und der sich formenden mittelalterlichen slowakischen Nationalität) und dessen markanten Anteil an der dispositionellen Entwicklung des mittelalterlichen ländlichen (volkstümlichen) Hauses auf dem Gebiet des feudalen Ungarn in vieler Hinsicht bestätigt und präzisiert, und dies im Gegensatz zu älteren, heute noch vielfach überlebenden Ansichten, welche bei dem Studium dieser Problematik fremde (fränkische, deutsche und ungarische) Einflüsse überschätzt haben und noch heute überschätzen.

